

**Forordet til Knud Leems *Lexicon Lapponicum* (1768–1781).
Oversatt til norsk, med en innledning og kommentarer
av Per Pippin Aspaas**

Bibliotheca Neolatina Upsaliensis XVII.
Bröderna Carlssons Boktryckeri AB, Upsala 2021. 62 l.
ISBN 978-91-985049-7-2

A norvég filológus, Per Pippin Aspaas a Hell–Sajnovics kutatások újabb generációjának kiemelkedő képviselője. Aspaas olyan, a témához kapcsolódó megkerülhetetlen alapműveket jegyez, mint a 2012-es doktori disszertációja (*Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus. A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*) és annak átdolgozásaként, Kontler László társszerkesztésében megjelent *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Aspaas munkáira jellemző, hogy bennük olyan, ezidáig ismeretlen forrásokat is felkutatott és közzétett, melyek révén alapjaiban dőltek meg korábbi tézisek, és kerültek nyilvánosságra eddig nem ismert adatok, információk.

Aspaas jelen munkájában a norvég teológus és nyelvész Knud Leem háromnyelvű, északi számi–dán–latin szótárának (*Lexicon Lapponicum Bipartitum*) latinul írt előszavát norvég fordítással teszi közzé, kiegészítve saját, a szótár születési körülményeit ismertető megjegyzéseivel. A kötet magyar szemszögből is igen érdekes, hiszen ennek a szótárnak a történetében jelentős helyet foglal el Sajnovics János, s többek között ezt a magyar kapcsolódást ismerteti Aspaas saját kommentárjában.

1. A kötet elején a szótár keletkezéstörténetével ismerkedhet meg az olvasó. Aspaas bevezetéként általános adatokkal szolgál magáról a lexikonról (7). Knud Leem (1697–1774) az északi számi nyelv professzora volt, aki a norvégiai Trondheimben működő Seminarium Lapponicum Fridericianumot vezette. Az intézményt V. Frigyes király alapította azzal a céllal, hogy itt történjen a dán–norvég királyság távoli északi részén szolgálatot teljesítő misszionáriusok (északi) számi nyelvi képzése. 1748-as grammatikájának megjelenését követően Leem egy évig élt Koppenhágában, és itt kezdte meg nagy opusza, a háromnyelvű szótár írását. 1768-ban megkezdték ugyan a nyomtatást, de a lexikon – többek között Sajnovicsék tevékenységének köszönhetően – nem készült el Leem életében. A szótárat végül Leem egyik korábbi tanítványa, a dán misszionárius Gerhard Sandberg (1741–1805) fejezte be és jelentette meg 1781-ben. A kötetben bemutatott, aláírás és keltezés nélküli előszó valószí-

núleg ugyanebből az évből származik, szerzője pedig minden bizonnyal maga Sandberg volt.

2. Aspaas igyekszik történeti szempontból is rávilágítani a lexikon jelentőségére. Részletesen ismerteti a 17–18. századi, nyomtatásban megjelent, Knud Leem írásait megelőző számi nyelvű munkákat (*Ordboksproduksjon mellom grunnforskning og misjon* [Szótárkészítés az alap kutatás és a misszió között], 7–13). A számi nyelvek írásbelisége elválaszthatatlanul kapcsolódik a missziós tevékenységhez, hiszen a számik közé érkező hittérítők voltak az elsők, akik számi nyelvű munkákat írtak és jelentettek meg. A 17. és 18. században Svédországban (beleértve Finnországot is) és Dán-Norvégiában megjelent számi szövegek három típusba voltak sorolhatók. Oktatási célt szolgáltak a szótárak, nyelvtanok és ábécéskönyvek. Ezeket a műveket tekinthetjük a számi írásbeliség első darabjainak, a számi helyesírás kidolgozására irányuló első törekvéseknek. A következő szövegtípust a vallási és prédikációs szövegek jelentették, ezek katekizmusok és a Bibliából vett szemelvények számi nyelvű fordításai voltak. Az etnográfiai jellegű írások képviselték a harmadik szövegtípust. Ezeknek a szövegeknek az elsődleges célja a számi nép leírása, és tradícióinak (különösen pogány hitvilágának) lejegyzése volt. Knud Leem munkássága azért is kiemelkedő, mert mindhárom szövegtípusban jelentőset alkotott.

Dán-Norvégiában a számik körében végzett missziós és oktatási munka úttörőjeként Thomas von Westen (1683–1727) és Isaac Olsen (1680–1730 k.) volt ismeretes, nyomtatásban megjelent munkát viszont egyikőjük sem hagyott hátra. 1728-ban jelent meg Koppenhágában Morten Lund (1686–1757) jóvoltából Luther Márton kiskátéjának rövid változata dán és északi számi nyelven, ez volt az első nyomtatott számi nyelvű szöveg Dán-Norvégia területén.

Svéd oldalon a számi írásos tevékenység jóval nagyobb ütemben zajlott, és korábban is kezdődött. Nicolaus Andreae (1581–1628) svéd pap már 1619-ben kiadott egy ábécéskönyvet és egy misekönyvet pitei számi nyelven. Az 1660-as években Olaus Graan (?–1690 k.) számi pap vallásos könyveket jelentetett meg umei számi nyelven. 1738-ban Pehr Fjellström (1697–1764) egy nyelvtant (*Grammatica Lapponica*) és egy misekönyvet is kiadott pitei számi nyelven, valamint svéd–(lulei/pitei) számi kisszótárt is megjelentetett (*Dictionarium sueco-lapponicum*). A sort 1743-ban Henrik Ganander (1700–1752 körül) folytatta észak-számi nyelvtanával.

Az első néprajzi-történeti monográfiát a számikról a klasszika-filológus Johannes Schefferus (1621–1679) *Lapponia* című műve jelentette. Aspaas ezenkívül röviden ismerteti ifjabb Olof (Olaus) Rudbeck (1660–1740) uppsa-

lai professzor, a német származású svéd tisz, Philipp Johann von Strahlenberg (1677–1747) és a svéd filológus, Johan Ihre (1707–1780) számi tematikához kapcsolódó munkáit. Ihre és a számi pap, Johan Öhrling (1718–1778) egy másik fontos műhöz is hozzájárult: az első nagy számi–svéd–latin szótárhoz, a *Lexicon Lapponicum*-hoz (1780), amelyet Öhrling paptársával, Erik Lindahl-lal (1717–1793) együtt állítottak össze. A 716 oldalas szótár a Svédországban beszélt számi nyelvjárásokat öleli fel.

3. Ezt követően Aspaas részletesen ismerteti a szótár történetének alakulását a részvevő fontosabb szereplőkre fókuszálva. Természetesen a szótár szerzőjének, Knud Leem életének és munkásságának (*Knud Leem og tilblivelsen av Lexicon Lapponicum* [Knud Leem és a *Lexicon Lapponicum* létrehozása], 13–19) bemutatásával kezdődik ez az egység.

Knud Leemet teológiai tanulmányai végeztével 1725-ben misszionáriusnak nevezték ki Porsangerben és Laksefjordban a számik közé. Összesen kilenc évig maradt Finnmarkban, amikor 1734 decemberében a Norvégia legdélebbi részén fekvő Avalsnesbe hívták lelkésznek. Leem *En lappisk Grammatica* című művét 1748-ban nyomtatták ki Koppenhágában. Ez volt az első ilyen jellegű dán–norvégiai nyomtatott mű. 1752-ben Trondheimben megalapították a Seminarium Lapponicumot, amelynek élére Knud Leemet nevezték ki. A kinevezés két fontos feladatot jelölt ki Leem számára: a misszióba indulók számi nyelvi képzésének megvalósítását, illetve a *Lexicon Lapponicum* mielőbbi befejezését.

A szótár munkálatai tehát Leem kinevezésekor már javában folytak. Mielőtt azonban nekilátott volna a nagy *Lexicon* nyomtatásának, Leem 1756-ban kiadott egy kisebb szótárt *En lappesk Nomenclator* címmel. Leem és tanítványai emellett több vallási szöveget is számi nyelvre fordítottak. A Seminarium Lapponicumban töltött kezdeti időszakban Leem élvezte a város püspökének, Frederik Nannestadnak (1693–1774) a támogatását, 1758-ban viszont Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) vette át a püspökséget, ami azért jelentett változást, mert míg Nannestad egyértelműen számipárti volt, és gondoskodott arról, hogy a szemináriumban folyó munka anyagi és politikai támogatást kapjon, addig Gunnerus már közel sem volt ennyire elkötelezett a számi ügyek iránt.

1767-ben jelent meg Leem hatalmas, alaposan illusztrált, kétnyelvű szöveggel ellátott, *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* [A finnmarki lappok leírása] című monográfiája, majd ez után megkezdődhetett a *Lexicon Lapponicum* nyomtatása. A címlap és az első füzet 1768 júniusában jelent meg. Leem eleinte igen nagy tudományos szabadságot élvezett, a helyzet azonban 1769-ben jelentősen megváltozott.

4. Mint ismeretes, Leem nagyszótárának nyomtatása egy magyar és egy számi „közbeavatkozása” miatt késlekedett. Az *Et ungarisk besøk og en bry-som same* [Egy magyar látogatása és egy bajkeverő számi] (20–25) címet viselő egységben mutatja be Aspaas a Koppenhágában együtt dolgozó magyar jezsuita Sajnovics János (1733–1785) és az északi számi Anders Porsanger (1735–1780) közös tevékenységét, amelynek eredménye révén a *Lexicon Lapponicum* nagyon közel járt ahhoz, hogy magyar helyesírással jelenjen meg.

A Habsburg Birodalom két csillagásza, a bécsi császári-királyi csillagász Hell Miksa (1720–1792) és segédje, Sajnovics János azzal a céllal utazott a messzi északra, hogy az 1769. június harmadikáról negyedikére virradó éjszaka a Finnmarkban található Vardøen megfigyelje a Vénusz bolygó elhaladását a napkorong előtt. Hogy biztosan időben odaérjenek, már előző ősszel Vardøbe utaztak. Így bőven volt idejük a tisztán csillagászati megfigyeléseken kívül más jellegű vizsgálatokra is. Sajnovics nyelvészeti kutatásainak legfőbb segédeszközét Leem fent említett *Nomenclator*-a jelentette. A szótárban szereplő számi szavak kiejtése problémás volt számára, viszont lehetősége nyílt arra, hogy interjút készítsen a Vardøen járt számikkal, így hallhatta, hogyan kellene valójában kiejteni a *Nomenclator* szavait. Ezáltal meglehetősen jó képet kapott a nyelvről, amelyről úgy vélte, hogy rendszerintű hasonlóságokat mutat a magyarral.

Hell és Sajnovics 1769 októberétől 1770 májusáig a fővárosban, Koppenhágában tartózkodott, ahol a Királyi Tudományos Társaságban egy sor előadást tartottak. A csillagászati témájú előadások mellett Sajnovics János ekkor ismertette a magyar és a számi nyelv között bizonyított „azonosságot”. Értekezését 1770-ben latinul és dán fordításban is kinyomtatták Koppenhágában.

A Leem szótárának átírási munkálataihoz felkért számi teológus, Anders Porsanger 16 éves korától dolgozott Leem mellett, kezdetben mint anyanyelvi tanuló és asszisztens, majd mint az a személy, aki ténylegesen biztosította a szótári munka előrehaladását. Porsangert koppenhágai teológiai tanulmányait követően – egy rövid Finnmark megyei missziós időszak után – 1764-ben kórházi pappá nevezték ki Trondheimben. Ezzel egy időben jelentős feladatokat látott el a Szemináriumban, így a szótár munkálatai lassan haladtak, az idősödő Leem pedig mindezért Porsangert hibáztatta. 1767 szeptemberében Porsanger ráadásul egy jelentést írt a Kollégium számára a számi ortográfiáról, amelyben bírálta Leem bonyolult betűkombinációkat tartalmazó helyesírási rendszerét. A svédek által használt diakritikus jelek helyett Porsanger azt javasolta, hogy a latin ábécét néhány görög betű bevezetésével gazdagítsák a dán és norvég nyelvből hiányzó számi magánhangzók és dif-

tongusok jelölésére. Javaslatát nyilvánvalóan nem vették figyelembe, amikor a *Lexicon Lapponicum* első ívei 1768-ban nyomdába kerültek, azok ugyanis ugyanazzal az ortográfiával jelentek meg, amelyet Leem korábbi munkáiban is használt. Azonban Sajnovics 1769–70-es látogatásával Leem írásrendszerét újabb „támadás” érte.

A magyar Sajnovics jelentős támogatást élvezett Koppenhága vezető köreiben. A Társaság elnöke és pártfogója, Otto Thott (1703–1785) a kormány egyik legbefolyásosabb tagja volt. Sajnovics útinaplójából kiderül, hogy hosszú koppenhágai tartózkodásuk alatt többször is vendégül látta Hellt és őt. Miután meghallgatta az utóbbi előadását a magyar és a számi nyelv egyezéseiről, Thott azonnal üzenetet küldött Trondheimbe, hogy Porsanger jöjjön Koppenhágába. Sajnovicssal együtt az volt a feladatuk, hogy a *Lexicon Lapponicum* nyomtatott köteteit átnézzék, és a magyar helyesírás szerint javítsák. A munkát Sajnovics és Porsanger 1770 mozgalmas tavaszi hónapjai alatt végezte el. Sajnovics ezután visszatért Magyarországra. A szótár magyar helyesírással történő megjelenése feltehetőleg meg is valósult volna, ha a király személyi orvosa, Johan Fiedrich Struensee (1737–1772) nem veszi át a hatalmat, és ennek következményeként 1770 őszén Thottot le nem váltják magasrangú pozíciójából.

5. Egy másik ismert tanítvány, aki hozzájárult a *Lexicon Lapponicum* munkálataihoz, Christian Weldingh (1728–1801) volt, akiről néhány oldal erejéig (*Weldinghs intermezzo* [Weldingh intermezzója], 25–27) emlékszik meg Aspaas. Weldingh 13 éven át különböző pozíciókban tevékenykedett Finnmarkban, ahol többek között számi nyelvű fordításokon dolgozott. Amikor Porsangert elbocsátották, Weldingh volt az, akit kórházlelkésznek és a szeminárium segédprofesszorának neveztek ki. Weldingh elsődleges feladata az volt, hogy segítsen felgyorsítani a szótár nyomdai előkészítését. Gunnerus püspök hamarosan meg akart szabadulni Weldinghtől (is), és elintézte, hogy a Trondheim-fjord északi részén fekvő Inderøy plébánosává nevezzék ki. Weldingh azonban habozott, és Trondheimben maradt egészen Leem 1774 februárjában bekövetkezett haláláig.

A szótár nyomtatása továbbra is váratott magára. Végül 1776. május 18-án a Missziós Kollégium elrendelte, hogy Leem összes kéziratát gyűjtsék össze Weldinghtől, Leem özvegyétől, valamint a trondheimi nyomdásztól, és küldjék el Koppenhágába. Ott egy új ember, Gerhard Sandberg vette át a Weldingh által megkezdett munkát.

Habár Weldingh szótárral kapcsolatos munkássága csupán mint egy röpke közjáték tartható számon, mégis legalább 400 oldal készült el erőfeszítései-

nek köszönhetően. Mindezek ellenére (Porsangerhez hasonlóan) Weldingh sem kapott helyet Leem előszavában.

6. Az elméleti rész utolsó egységében a szótár végső munkálatait végző Gerhard Sandberget (1741–1805) ismerhetjük meg (*Sandbergs sluttspur* [Sandberg utolsó futása], 27–30). Gerhard Hansen Sandberg 1767 és 1776 között Finnmarkban tartózkodott: papként és vándormisszionáriusként dolgozott Vadsøben. A *Lexicon Lapponicum* helyesírása körüli vita során Gunnerus püspök a magyar helyesírásra vonatkozó javaslatot Weldinghnek és Sandbergnek is elküldte. A két misszionárius kolléga – akárcsak maga Leem – elutasította Sajnovics helyesírási javaslatát. Némileg tisztázatlan, hogyan kapta Sandberg a megbízást, hogy vegye át Weldingh helyét a szótárszerkesztésben, de miután a Missziós Kollégium döntött, a püspöknek nem volt más választása, mint engedelmessé válni. A Gunnerust követő Marcus Fredric Bang (1711–1789) püspök összehozta az összes kéziratot, amit össze tudott gyűjteni Leem szótárához, és elküldte a fővárosba. Ugyanez történt Leem nyomtatott műveinek megmaradt példányaival is.

Sandberg tehát Koppenhágában maradt Leem megmaradt kézírataival, és befejezte a nagyszótár szerkesztését, közvetlenül a Missziós Kollégiumtól kapott támogatással. Az előszó szerzőségét illetően két elképzelés látott napvilágot: Just Knud Qvigstad 1899-es cikkében Sandberget jelölte meg szerzőként, fél évszázaddal később viszont Kristian Nissen azt állította, hogy „a névtelen szerző nem lehet Sandberg”, de állítását nem indokolja.

7. A fordítás előtt általános adatokat kapunk a lexikon eredeti és digitális változatának elérhetőségéről (*Om den digitaliserede originalen* [A digitalizált eredetiről], 31).

8. Aspaas az előszó eredeti latin fakszimiléje mellett párhuzamosan adja meg a norvég fordítást (33–59). A *Lexicon Lapponicum* előszava felsorolja a kiemelkedő, javarészt svéd szerzők – Rudbeck, Ihre, Strahlenberg, Velin – azon munkáit, amelyek a lexikon előzményeként tekinthetők. Igen hosszasan szól Sajnovicsról és Nannestad püspökről, azok munkásságáról. A fentiek fényében nem meglepő ez a részletes hivatkozás és a feltűnően hosszú idézetek sora a *Demonstratio*-ból (annak az első kiadásából). Sajnovicsnak a számi írásbeliség rendszerére vonatkozó javaslatát Sandberg azonban udvariasan elutasítja. Az előszónak ezen a pontján kerül bemutatásra maga Gerhard Sandberg is, mint „Leem műveltségének és képességeinek igazi örököse”, ami érthető, hisz ő volt az, aki Leem halála után befejezte a szótárt. Mindazonáltal feltűnő, hogy ő az egyetlen Leem tanítványai közül, akit név szerint említenek (sem Porsangerre, sem Weldinghre nem történik utalás). Az előszó tartalmazza a *Demonstratio*-ból ismert teljes „transzkripció” tá-

lázatot is, mely alapján Sajnovics bemutatta, hogyan lehet megfeleltetni Leem betűit a magyar betűknek. Ezzel Sandberg egyrészt elismerését fejezi ki Sajnovics *Demonstratio*-ja iránt, másrészt lehetőséget biztosít arra, hogy segítségével a magyar nyelvet ismerők is használni tudják a szótárt.

9. A kötet a megjegyzések (*Noter*, 60–62) listájával zárul.

Per Pippin Aspaas munkája újabb jelentős mérföldkövet jelent a Sajnovics-kutatások történetében. A recenzens tanácsosnak tartja a kötet angol nyelvű megjelentetését, de különösen hasznos volna egy hasonló szerkezetű, magyar nyelvű fordítás kiadása is (a munka már elkezdődött C. Vladár Zsuzsa és a recenzens jóvoltából). Sajnovics János magyar helyesírási javaslata igen mély nyomott hagyott a számi helyesírástörténet kezdeti fázisában, ezért mindenképp szükségesnek tartom a téma alaposabb körbejárását, amelyhez kiváló segítséget ad az itt bemutatott kötet.

KELEMEN IVETT

DOI: 10.52401/fud/2022/18